

DR. KÁDÁR GYÖRGY¹ A FINNUGOR NÉPEK ZENEI KULTÚRÁJA

Előszó a Vaasai Egyetem Kórusának (Vaasan ylioppilaskuoro) a Padovai Egyetemen 2015. tavaszán tartott koncertjéhez, ahol az olasz és finn egyetem kórusai Veljo Tormis (1930-2017), Pekka Kostiainen (sz. 1944) és más zeneszerzők darabjai mellett Urmas Sisask (1960-2022) "*Eesti missa*" című művét adták elő.

Az emberiség olyan idők előtt áll, amikor a nemzetek és azok kultúrái, zenekultúrái végveszélybe kerülhetnek, így gondolta a híres észt zeneszerző, Veljo Tormis, aki "*Az elfelejtett nemzetek*" (Unustatud rahvad) című szvit-trilógiáját bevallottan azért komponálta, hogy mindannyiunkat figyelmeztessen a nemzeti kultúrák és zenekultúrák eltűnésének veszélyére. Szóban forgó nagyívű művében a kis finnugor népek (vót, inkeri és karéliei finn) más népekétől eltérő zenei nyelveit mutatta be. A szerző 1998 tavaszán Vaasa városában (Finnország) tartott előadásában hangsúlyozta: a nagy népek (zene)kultúráinak is az lehet a sorsa, amit ma látunk a kis népek (zenei)kultúráinak, nyelveinek eltűnése tanúiként. Trilógiája egyfajta zenei segélykiáltás a nemzetek és kultúrák közötti különbségek megőrzéséért.

Napjainkban az úgynevezett "tömegkultúra" mindent behálóz.

a) Ugyanez a jelenség kisebb léptékben már a korábbi időkben is jelen volt, amikor az európaiak saját kultúrájukat vitték tengerentúli gyarmataikra. Ez volt az úgynevezett *kulturális imperializmus* kora. Anélkül, hogy lekicsinyelnénk ennek a korai kulturális imperializmusnak az őslakos és régi kultúrákra gyakorolt pusztító hatását, azt azért meg kell állapítanunk, hogy az elmúlt századokban a gyarmatosított területekre vitt kultúra javarészt azért mégis csak művészi kultúra volt, az európai nemzetek saját művészeti kultúrája volt. Ebben a korban tulajdonképpen egymástól eltérő kultúrák összeütközéséről volt szó, melyben a szemben álló kultúrák nem (is) tudták értelmezni egymást. (A hódítók az általuk gyarmatosított országok kultúráját nem tudták kultúraként értelmezni.) S itt nem kell feltétlen csak az afrikai országok kultúrájára gondolnunk. A hódító kultúrájának terjesztése-átvétele megtörtént például a finnugor népek (például a finn, az észt és a magyar) esetében is. Elég, ha csak arra gondolunk, hogy nagy zeneszerzőnk, Liszt Ferenc (1811-1886) például a legkevésbé sem ismerte hazája és nemzete zenei kultúráját, annak zenei anyanyelvét. (Tervezte ugyan, hogy megismerkedik vele, de soha nem volt rá ideje.)

b) A nemzeti kultúráknak a meghódított területeken történt terjesztésénél jóval hatékonyabb és kártékonyabb napjaink iparosított és ipari méreteket öltött tömegkultúrája.

¹ Dr. Kádár György Finnországban élő karnagy, ének-zenetanár, a Magyar Rádió korábbi munkatársa.

Ennek oka, hogy ez a zenei világ bár többnyire az angolszász hangzásvilágra és ritmikára épül, de – ahogy Nicolaus Harnoncourt (1929–2016) fogalmazott – az általános közérthetőségig leegyszerűsített, s így a világ bármely pontján mindenki számára felfogható.

A zenei kultúrák közötti különbségek értékére azonban már a fent említett kulturális imperializmus idején sokan ráébredtek. A kelet-európai nemzetek körében az első népzenei kutatásokat (ld. magyar-, finn-, észt- és más keleti zenei gyűjtések) M. Muszorgszkij (1839–1881) idején, az 1800-as évek végén és az 1900-as évek elején indították meg. Ezek révén fedezték fel, hogy az orosz, a szláv és más kelet-európai nemzetek zenéje nem mindig és nem mindenben követi a nyugat-európai zene szabályait, hanem annak saját belső törvényei, zenei nyelve van (vö. magyar népzene aszimmetrikus ritmusa, sajátos hangközasszociációi, Bartók Béla /1881–1945/ kvartakkordjai és a hangnemeinek sokfélesége). Ez a felismerés inspirálta az "Orosz Ötök", valamint a magyar Bartók és Kodály, az észt Veljo Tormis és Urmas Sisak, a finn Pekka Kostiainen és más modern finn zeneszerzők legismertebb darabjainak megkomponálását. Ahhoz, hogy megértsük e zeneszerzők darabjait, meg kell ismerkednünk e nemzetek és kultúrák közös jegyeivel.

A finnugor nemzetek kultúrájáról általánosságban

Tegyünk egy kis felfedezőutat, kitérőt a finnugor népek költészetébe, és hasonlítsuk össze a nyugat-európai költéssel. Itt van két klasszikus költemény, egy finn és egy olasz. Ha az elbeszélés stílusára koncentrálunk, észrevehetünk-e különbséget a két vers között?

Kalevala

Ensimmäinen runo

*Mieleni minun tekevi, aivoni ajattelevi
lähteäni laulamahan, saa'ani sanelemahan,
sukuvirttä suoltamahan, lajivirttä laulamahan.
Sanat suussani sulavat, puhe'et putoelevat,
kielelleni kerkiävät, hampahilleni hajoovat.*

Veli kulta, veikkoseni, kaunis kasvinkumppalini!
Lähe nyt kanssa laulamahan, saa kera sanelemahan
yhtehen yhyttyämme, kahta'alta käytyämme!
Harvoin yhtehen yhymme, saamme toinen toisihimme
näillä raukoilla rajoilla, poloisilla Pohjan mailla.

Kerekedik arra kedvem, mind azt forгатom fejemben,
hogy már dalra kéne kelni, ideje volna énekélni,
versbe szédni régvalókat, ősi dolgokról dalolni. ú
Szók a számban olvadoznak,ínyemet igék elöntik,
nyelvemnek hëgyén nyüzsögnek, fogaim közül fakadnak. (- 10)

Édës egyfelem, fivérëm, vélem egyívású vérëm!
Füzögessünk dalt a dalba, öltögessünk szót a szóba,
együttlëtre egybegyűlve, kétfelől közel kerülve!
Ugyan ritka benne részünk, szokatlan az ily szerëncse
északi hideg hazánkban, sanyarú sorsú sarkvidékën.

Szente Imre (1922–2020) ford.

Dante: La divina commedia

« Nel mezzo del cammin di nostra vita
mi ritrovai per una selva oscura,
ché la diritta via era smarrita.

Ahi quanto a dir qual era è cosa dura,
esta selva selvaggia e aspra e forte,
che nel pensier rinova la paura!

Tant'è amara che poco è più morte;
ma per trattar del ben ch'i' vi trovai,
dirò de l'altre cose ch'i' v'ho scorte.

(Alighieri Dante /1265–1321/, Inferno I, 1-)

Az emberélet útjának felén
egy nagy sötétlő erdőbe jutottam,
mivel az igaz útat nem lelém.

Ó, szörnyü elbeszélni mi van ottan,
s milyen e sűrű, kúsza, vad vadon:
már rágondolva reszketek legottan.

A halál sem sokkal rosszabb, tudom.
De hogy megértsd a Jót, mit ott találtam,
hallanod kell, mit láttam az uton.

Babits Mihály (1883–1941) ford.

Úgy tűnik, a finn költő szereti kétszer mondani a dolgokat. A költészetben ezt paralellizmusnak, ismétlésnek nevezik. De ismétlés-e ez valójában? Ha közelebbről tanulmányozzuk a verset, észrevehetjük, hogy a versben nem ismétlődnek a dolgok. Ehelyett inkább van szó arról, hogy az egyes gondolatokat két félre osztva fejezik ki, mint azt a sorokban előforduló rokonértelműnek tetsző szavak szavakban látjuk:

az „én”-m két félre bontva van kifejezve:	<i>mieleni</i> (az eszem) + <i>aivoni</i> (az agyam)
a mondandóm:	<i>sanat</i> (szavak) + <i>puheet</i> (beszéd)
a szám, amivel hangot képezek:	<i>kieleni</i> (nyelvem) + <i>hampaani</i> (a fogaim)
Éppen úgy mint a magyarban:	test + vér = testvér hír + név = hírneves rúg + kapál = rúgkapál orr + száj = orcája él + hal = élhal (valamiért)

Itt tehát nem csupán egy költői stílusról van szó, hanem egy gondolkodásmódról és kifejezésmódról. Ez azt bizonyítja, hogy a finnugor nyelvek a mindennapi nyelvben is a párhuzamos szerkezeteket részesítik előnyben. A legnyugatibb finnugor népek (a számik, a magyarok, a finnek) is, akiknek a nyelvei már ismerik az alárendelő szerkezeteket, még mindig a párhuzamos szerkezeteket részesítik előnyben. Íme néhány példa az összetett szavakra:

olaszul <i>mondo</i> , angolul <i>World</i> (levegő)	finnül <i>maailma</i> 'világ' (= <i>maa</i> (föld) + <i>ilma</i>)
---	--

Míg az olasz és az angol elvont fogalmat használ, a finn kettéosztja a fogalmat, és két dolog párhuzamba, de inkább szembe állításával hoz létre új szót: a konkrét *föld* és az elvont *levegő* alkotja a világot. Filozofikusabban fogalmazva: a látható világot természetes módon a láthatatlan teszi teljessé.

olaszul *uomo*, angolul *human* manysi (vogul nyelv) *elumholum* (élő+haló = ember)

olaszul *fratello, sorella*, angolul *brother* magyar: *testvér* (= test+vér)

A jelenség rendkívül elterjedt a finnugor nyelvekben:

Magyar

hír/név = hírnév

szó/beszéd = pletyka, szóbeszéd

test/vér = testvér

domb/ság “ domb-hegység” = dombvidék

arc (orr+száj) = arc

jött/ment = szegény vagy gyanús kinézetű személy *

él-/hal valamiért = valamit nagyon akar

fű-/fa = minden

jár/kál (<jár+kel) = járkál

tős/gyökeres 'kantanen-juurinen' (eli hyvin vanhahtava),

szántó/vető 'kyntäjä-kylväjä' (eli talonpoika),

hús-/vér = igazi

éjjeli-/nappali = állandóan

csont-/bőr = sovány

Finn

maa/ilma 'föld-levegő' = világ

yötäpäivää 'éjjel-nappal' = állandóan

silmänä/korvana, 'szem-fül' = szemmel tartani valamit (vö. szemfüles)

Észt

luu/liha 'csont-bőr' = test

õud/vennad 'lány-fiú' = testvér

Manysi nyelv

uj/hul 'állat-hal' = állat

elum/holas 'élő-haló' = ember

maa/wit 'föld-víz' = vidék

lunt/vas 'liba kacsá' = vízimadár

agi/pig 'lány-fiú' = gyermek

udmurt nyelv

sudini/serekjani	'játék-nevetés' = szórakozás
sin/pel	'szem-fül' = tanú
sil/vir	'hús-vér' = test

Ezek a példák azt mutatják, hogy a szóösszetétel két része önmagában teljesen más jelentéssel bírna, mint amit a szavak együtt jelentenek: A magyar "test" a testet, a "vér" pedig a vért jelenti. Csak együttesen összeolvasva jelentik azt, hogy "testvér".

Mint a példákból láthattuk, a fogalmakat a különböző (esetünkben a nyugati és a keleti) kultúrákban is különbözőképpen határozzák meg. Először is, a nyugati gondolkodásban az arisztotelészi definíció (definitio) határvonalat húz/keres A és nem A között, = megállapítja, hogy A miben különbözik minden mástól. Például "egy asztal" abban különbözik minden más bútortól, hogy lába, fából készült felülete volt, és lehet rajta enni. Egy szekrényen nem lehet enni. Tehát az asztal négy lábú bútor, amelyet általában evéskor használnak. Ez a definíció mintegy fölülről, a legközelebbi nem-fogalomtól közelíti meg a fogalmat (per genus proximus = bútor), majd különbséget tesz közte és az összes többi fogalom között ugyanazon a szinten (per differentiam specificam = "négy láb" és "evéskor használják") Az ilyen definícióval azonban az a probléma, hogy sosem lehet tökéletes: vannak háromlábú asztalok, sőt láb nélküli asztalok is például a vonatokon.

A finnugor népek nem fölülről, hanem alulról, a valóságból közelítik meg a fogalmat, kiválasztva két, a valóságban már meglévő fogalmat, és egymás mellé állítva őket, amint azt a finnugor nyelvek összetett szavainak e példáiból láthatjuk:

it. <i>bambino/bambina</i>	de: manysi nyelven <i>agipig</i> ("lányfiú" = gyermek /általában/)
it. <i>bruto</i> , eng. <i>animal</i>	mansi nyelven <i>ujhul</i> ("állat-hal" = "állat /általában/")

Az ilyen jellegű meghatározások nem korlátozóak/elhatárolók, hanem nyitottak. Az ilyen típusú szópárok a halmaz két prototípusát szembeállítva jelölnek. Az indoeurópai nyelvek főként alárendelő, míg a finnugor nyelvek inkább koordináló jellegűek (Jan Kaplinski /1941–2021/, Karácsony Sándor /1891–1952/, Lükő Gábor /1909–2001/, Kari E. Turunen /1948–2020/, Kodály Zoltán //1882–1967) Az, hogy a jelenség a finnugor nyelvekben nyelvi szinten, illetve a nyelvfilológiában is jelen van, azt bizonyítja, hogy ez nem csak egy tudósok által előadott elmélet. A legtöbb finnugor nyelvben a személy önmagában egy "befejezetlen fél", és szüksége van a másik felére, hogy egy egészet alkothasson:

Finn:

puoliso "házassfél" (a "fél" szóból származik)

osapuoli "rész-fél" = résztvevő"

Mari (cseremisiz)

pelasem "a házassfelem" (a "fél" szóból származik)

sümbel "a szívem fele" = "szerelmem"

Mordvin nyelv

pola "házastárs" (a "fél" szóból származik)

Magyar nyelv

feleség(e)"

szívemnek fele = "szerelmem"

Ez a fajta gondolkodás azt jelenti, hogy "én" csak a másik felemmel együtt létezem. Ugyanezt a jelenséget látjuk a magyar "felel" szavakban is. S ezzel el is jutottunk a finn és a finnugor zenekultúrák egy lényegi sajátosságához a mellérendeléshez.

A fenti Kalevalát eredetileg két fél, a *päämies* 'főember' és a *puoltaja* "segítő/támogató fél/felek" adták elő, és a mellérendelő sorpárokat eredetileg ők ketten felváltva énekelték, mint az alábbi példában a dallampárt a szoprán II és alt I között megosztva:

1. Sii-ta-pä ai-oil-la a-je-li, a-je-li ri-su-köis-sä rip-sut-te-lt. rip-sut-te
ke-sät hei-lui het-te-his-sä, het-te-hi, suu-rim-mil-la suon se-lil-lä, se-lil-lä ✂
2. tal-vet mäis-ki män-ni-köis-sä, män-ni-köi, pel-mu-si pe-tä-ji-köis-sä, pe-tä-ji,
kol-ka-e-li koi-vi-köis-sä, koi-vi-koi, le-pi-köis-sä leyh-kä-e-li, leyh-kä-e. ✂

3. Kyl-mi-pä pui-ta ja pe-hu-ja, pe-hu-ja, ta-soit-te-li tan-te-ri-a, tan-te-ri,
pu-ri puut le-het-tö-mäk-si, le-het-tö, ka-ner-vat ku-kit-to-mäk-si, ku-kit-to,
piil-vat hon-gis-ta pi-ris-ti, pi-ris-ti, las-ki-pa las-tut män-ty-lois-ta, män-ty-löi. ✂

Pekka Kostiainen: Pakkasen luku (Ráolvasás a fagyra), 6. rész

A költészethez és a nyelvhez hasonlóan tehát a zenei üzenet is két félre oszlik, akár csak a fenti példában. A zenei gondolat első fele csak a második felével párt alkotva nyeri el értelmét és alkot egy egészet. A nyugati zenében ez csak ritkán előforduló, stiláris jelenség (például Bach darabjaiban), míg a finnugor népek zenekultúráiban ez általánosan jelenlevő

zenei gondolkodásmód. Az e nemzetek zenéjében bemutatott hangnemek széles spektruma is ennek a fajta mellérendelő gondolkodásmódnak és alkotásmódnak köszönhető. A rekciók nélküli zenei hangok nem alárendelt, hanem mellérendelő viszonyban állnak egymással, s mint ilyenek alkotnak mellérendelő zenei szegmentumokat, mint például Bartók *Allegro Barbaro* vagy Cipósütés című művében, vagy Pekka Kostiainen *Pakkasen luku* és Urmas Sisask *Eesti missa* című művében.

Nyugat-Európában a zenei kultúrák elsősorban dúr és moll hangnemeket használnak, ahol a hangok függő, alárendelő és hypotaktikus viszonyban állnak egymással. Minden hangnak saját karaktere van a tonika-szubdomináns-domináns hármasságban. A dallam egy valamilyen alaptónuson elindul és egy vagy több domináns-szubdomináns fordulat után érkezik meg a tonikához. Emiatt egy nyugati zeneműnek mindig van vége. Egy finnugor zeneműnek nincs feltétlenül lezárása/vége, nagyon gyakran lezáratlan, nyitott marad. Ezen a zenei nyelven az érzések hullámzását lehetetlen a dominánssra törekvéssel, majd a tonika elérésével bemutatni. Az egyes "finnugor hangok" itt akkor kapják meg a jelentésüket, amikor egy másik hanghoz kapcsolódnak/viszonyulnak. A finnugor zene csak a hang vastagságának változtatásával vagy a hangerő megváltoztatásával, illetve a hangnemváltásokkal fejezheti ki szerzője érzéseit (*Allegro Barbaro*). Kognitív szempontból érdekes lehet megemlíteni, hogy a tanulatlan finnugor népek soha nem beszélnek a hangokról olyan kifejezésekkel, mint "magas" és "mély", hanem ehelyett a "vékony" és "vastag" szavakat használják. Ezeket a dolgokat kell szem előtt tartanunk, amikor Kostiainen és Sisak ma esti darabjait meghallgatjuk. Bennük az érzéseket a mellérendelő zenei szegmentumok egymáshoz viszonyulása mutatja be.

Tempo giusto (♩ = 76 - 84)

Piano

Bartók: Allegro barbaro

A kor nyugat-európai zenéjéhez szokott ember számára ez a fajta finnugor zene durvának, sőt barbárnak tűnhet. De nem hangzik durvának azok számára, akik a szóban forgó zenei kultúrában élnek.

És ott van a finn zene. A finn zenei kultúrát csak mostanság fedezték fel, először a népzene gyűjtők, -kutatók, aztán a zeneszerzők. E felfedezés előtt a finn zene nem különbözött más országok (például Svédország) zenéjétől. A finn tudósok kétféle fő népzenei stílusréteget találtak a finn falvakban:

- a) az ún. Kalevala-mértékes népdalok és a
- b) a rímes népdalok

A Kalevala-mértékekkel énekelt dalokat már említettem. A Kalevala a finn énekhagyományból áll össze, innen a "Kalevala-mértékekkel" énekelt dal. Általában elég szűkszavúak a hangnemek (tri-, tetra- vagy pentaton) és a ritmus (2/4 + 3/4, 5/8, 5/8 + 4/8, 3/8 + 6/8 stb.) terén, de két félre osztott/két soros dallamai egyébként nagyon változatosak.

A rímes népdalok, bár sok közöttük az (anhemiton) pentaton, kicsit közelebb állnak a Nyugat-Európában ismert zenéhez és dallamokhoz. Ezeket egyedül is lehet énekelni. A kalevalai dalokhoz *päämies* és *puoltaja* szükséges. A két stílusréteg népdalai témájukban is nagy mértékben különböznek. A rímes népdalok között sok szól szerelemről, míg a kalevalai dalok között sok az epikus történet (Väinämöinen, Joukahainen, Louhi stb.). A ma esti koncert fő műsorszámait Kostianen pogány ráolvasás-feldolgozása "Pakkasen luku" és Sisask sámándobbal kísért keresztény "Eesti missa"-je (Észt mise) is ez utóbbi stílusvilágba tartoznak. A finn zenekultúra másik stílusrétegéhez tartozó rímes dalokat a szünet után, műsorunk második felében fogunk megszólaltatni. Ezek, mint Kostianen "Mull' on heila" vagy Jouka Törmälä "Sinisiä punasia ruusunkukkia" című dalai szerelmi témájúak:

Rubato *f* in tempo

ST
AB

solo
(Preester): Mi-na u-sun ainsasse Ju-ma-lasse.

basso

Organo

mf *dimin.*

Samaanitrumm: **

Urmas Sisask: Eesti missa (Credo)

<https://www.youtube.com/watch?v=S7dBoPscLRM>

Kostiainen Pakkasenluku V. Joko nyt sanon sukusi:

<https://www.youtube.com/watch?v=iXWBS3pi0OU>

Érdemes megfigyelni, hogy azonfelül, hogy a sorpárok egyikét az előénekes, a másik felét pedig a kórus énekli (egymásnak *felelve*), mennyire hasonlít Kostiainen szerkesztési módja Bartókéra pl. az Allegro barbaróban.

Reméljük, hogy a koncert érdekes élményt nyújt zenei kultúránk különbözőségéről.

A vaasai kórus karnagyai: Anne Tienhaara és György Kádár.